

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Ο Ιωάννης Μαυρόπους και η απεικόνιση των αυτοκρατόρων στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο τον 11ο αιώνα

Γεώργιος ΤΣΑΝΤΗΛΑΣ

doi: [10.12681/dchae.451](https://doi.org/10.12681/dchae.451)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΑΝΤΗΛΑΣ Γ. (2011). Ο Ιωάννης Μαυρόπους και η απεικόνιση των αυτοκρατόρων στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο τον 11ο αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 327–338. <https://doi.org/10.12681/dchae.451>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Ιωάννης Μαυρόπουλος και η απεικόνιση των
αυτοκρατόρων στο ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο
Σωσθένιο τον 11ο αιώνα

Γεώργιος ΤΣΑΝΤΗΛΑΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 327-338

ΑΘΗΝΑ 2005

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΣ ΚΑΙ Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ
ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ
ΣΤΟ ΣΩΣΘΕΝΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ*

Ο ποιητής και μητροπολίτης Ευχαϊτών Ιωάννης Μαυρόπουλος, τον 11ο αιώνα, στο επίγραμμα του με λήμμα *Εἰς τὴν ἐν τῷ Σωσθενίῳ εἰκόνα*¹, περιγράφει μια παράσταση στέψης αυτοκρατόρων από τον Χριστό. Το επίγραμμα έχει ως εξής:

- Σὴ χεῖρ κραταῖα τοὺς κραταιοὺς δεσπότας
ἔστεψε, Χριστέ, καὶ παρέσχε τὸ κράτος·
σὴ χρηστότης θάλασσαν οὐ κενουμένην
ἔδειξεν αὐτοὺς πλουσίων χαρισμάτων.*
- 5 *ὄν ἀφθόνως ἅπασα γῆ πληρομένη,
σοὶ τῷ βραβευτῇ τοῦ κράτους δόξαν φέρει,
σὲ τὸν συνεργὸν ἰκετεύει τοῦ κράτους
ἀεὶ παρεῖναι, συμμαχεῖν, ἐνισχύειν,
ζωὴν χορηγεῖν καὶ χαρὰν τοῖς δεσπόταις.*
- 10 *μάρτυς δὲ τούτων ἡ γραφὴ τῆς εἰκόνας.
οἱ γὰρ μονασταὶ τῆς μονῆς τῆς τιμίας
τοῦ Σωσθενίτου τοῦδε τοῦ πρωταγγέλου,
πολλῶν τυχόντες δωρεῶν καὶ πλουσίων,
ταύτην ἀμοιβὴν τοῖς καλοῖς εὐεργέταις*
- 15 *ἀντεισφέρουσι, ἱστοροῦντες εὐτέχνως
σέ, Χριστέ μου, στέφοντα τούτους ἐνθάδε.*

Από το λήμμα και το περιεχόμενο του επιγράμματος τεκμαίρονται τα ακόλουθα: Ο Μαυρόπουλος, στην παράσταση της στέψης που περιγράφει, χρησιμοποιεί τις φράσεις *τοὺς κραταιοὺς δεσπότας*, *ἔδειξεν αὐτοὺς, τοῖς*

δεσπόταις, τοῖς καλοῖς εὐεργέταις και στέφοντα τούτους, οι οποίες υποδεικνύουν περισσότερα από ένα πρόσωπο. Δεν παραδίδει όμως τα ονόματα των αυτοκρατόρων που στέφονται. Οι στίχοι 8-9 δηλώνουν ότι οι δεσπότες αυτοί είναι βασιλεῖς την εποχή που ο Μαυρόπουλος συνθέτει το επίγραμμα, γεγονός που συνεπάγεται ότι γνώριζε τα πρόσωπα που εικονίζονται. Το λήμμα του επιγράμματος και οι στίχοι 10 και 15-16 υποδηλώνουν ότι ο Μαυρόπουλος γνωρίζει την παράσταση την οποία περιγράφει. Οι στίχοι 11-15 αιτιολογούν το λόγο για τον οποίο φιλοτεχνήθηκε η παράσταση με τη στέψη των χορηγών και προσδιορίζουν τους παραγγελιοδότες της: οφείλεται σε πρωτοβουλία των μοναχών της μονῆς *τοῦ Σωσθενίτου τοῦδε τοῦ πρωταγγέλου* (δηλ. του αρχαγγέλου Μιχαήλ) ἢ *ἐν τῷ Σωσθενίῳ* ως αντίδωρο για τις πλούσιες και πολλές δωρεές που έλαβαν από αυτούς τους δεσπότες. Το περιεχόμενο του επιγράμματος (αυτοκράτορες, μονή, παραγγελιοδότες της παράστασης, αιτιολογία της παραγγελίας) επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το επίγραμμα παραγγέλθηκε στον Μαυρόποδα από τους μοναχούς της μονῆς του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο, για να συνοδεύσει την παράσταση. Ο ρόλος του επιγράμματος είναι διπλός: λειτουργεί ως έμμετρη αφιερωτική επιγραφή και, παράλληλα, ως ερμηνευτικό σχόλιο².

* Θεορμές ευχαριστίες οφείλω στον επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου του Αιγαίου κ. Τίτο Παπαμαστοράκη για την υπόδειξη του θέματος. Ευχαριστώ επίσης τον ερευνητή του Κ.Β.Ε. του Ε.Ι.Ε. κ. Ηλία Αναγνωστάκη για τις καίριες παρατηρήσεις του.

¹ *Iohannis Euchaitorum Metropolitae* (έκδ. P. de Lagarde), Göttingen 1882, επίγραμμα αριθ. 80, 39. J. Pargoire, Anaple et Sosthène, *IRAIK* 3 (1898), 87, 89-90. Βλ. επίσης C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453, Sources and Documents*, New Jersey 1972, 221, όπου και η αγγλική μετάφραση του επιγράμματος.

² Για επιγράμματα που συνόδευαν ή αναφέρονται σε παραστάσεις αυτοκρατόρων βλ. P. Magdalino - R. Nelson, *The Emperor in*

Byzantine Art of the Twelfth Century, *ByzF* 8 (1982), 123-183. Για επιγράμματα που συνόδευαν πολυτελή έργα τέχνης βλ. M. Lauxtermann, *The Byzantine Epigram in the Ninth and Tenth Centuries*, Amsterdam 1994, 21-55. T. Papamastorakis, *The Display of Accumulated Wealth in Luxury Icons: Gift-giving from the Byzantine Aristocracy to God in the Twelfth Century*, στο *Βυζαντινές εικόνες. Τέχνη, τεχνική και τεχνολογία* (επιμ. Μ. Βασιλάκη), Ηράκλειο 2002, 35-49. M. Lauxtermann, *Byzantine Poetry. From Pisides to Geometres*, Βιέννη 2003, 149-240. Ειδικά για επιγράμματα που συνοδεύουν παραστάσεις σε μικρογραφίες χειρογράφων βλ. J. Spatarakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976 (στο εξής: *The Portrait*).

Ας δούμε πρώτα από όλα τις ιστορικές, φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, τις σχετικές με το ναό και τη θέση του.

Το Σωσθένιο, όπου η μονή του Αρχαγγέλου του Σωσθενίου, βρισκόταν στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου, στην ευρύτερη περιοχή του Ανάπλου, στη σημερινή θέση Istinye –Στενά στα ελληνικά– ή Δάφνη Μαινομένη κατά την αρχαιότητα³. Ο Ιωάννης Μαλάλας στη Χρονογραφία του, με αφορμή την ανταρσία του στρατηγού Βιταλιανού το έτος 513, αναφέρει ότι ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο βρισκόταν στην περιοχή του Ανάπλου: *Και ἐκάθητο (ο Βιταλιανός) ἐν τῷ Ἀνάπλω ἐπὶ τὸ λεγόμενον Σωσθένιον ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ*⁴. Και συνεχίζει γράφοντας ότι ο αυτοκράτορας Αναστάσιος το έτος 514, μετά τη νίκη του εναντίον του Βιταλιανού, *ἐποίησε πρόκεσσον... εἰς τὸ Σωσθένιον ἐν τῷ ἀρχαγγέλῳ Μιχαήλ*⁵. Σύμφωνα με τον Μαλάλα, ο ναός ήταν αρχικά ένα αρχαίο ιερό το οποίο ο Μέγας Κωνσταντίνος μετέτρεψε σε χριστιανική εκκλησία. Αφηγείται δε ότι οι Αργοναύτες, στην προσπάθειά τους να αποφύγουν το γίγιο του Ποσειδώνα Ἄμυκο, κατέφυγαν σε έναν κόλπο του Βοσπόρου όπου ἐθεάσαντο <ὡς> ἐν ὄπτασίᾳ δύναιμι τινὰ ὡς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ προσπελάσασαν πρὸς αὐτοὺς ἀνδρὸς φοβεροῦ φέροντος τοῖς ὄμοις πτέρυγας ὡς ἀετοῦ, ὅστις ἐχρημάτισεν αὐτοῖς τὴν κατὰ τοῦ Ἀμύκου νίκην... καὶ εὐχαριστοῦντες ἔκτισαν ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ, ὅπου τὴν δύναμιν ἐωράκασιν, ἱερόν, στήσαντες ἐκεῖ ἐκτύπωμα τῆς

*παρ' αὐτῶν θεαθείσης δυνάμεως, καλέσαντες τὸν αὐτὸν τόπον ἦτοι τὸ ἱερόν αὐτὸ Σωσθένιον, διότι ἐκεῖ φυγόντες ἐσώθησαν ὅστις τόπος οὕτως κέκληται παρὰ Βυζαντίοις ἕως τῆς νῦν*⁶. Σύμφωνα με την αφήγηση του Μαλάλα, στο ιερό αυτό ο Μέγας Κωνσταντίνος είδε με έκπληξη ένα άγαλμα αγγέλου με ένδυμα μοναχού και περνώντας τη νύχτα του εκεί αντιλήφθηκε διά «εγκοιμήσεως» ότι πρόκειται για τον αρχάγγελο Μιχαήλ. Για το λόγο αυτό *ἐπωνόμασε τὸ εὐκτήριον, ἦτοι τὸν τόπον, τοῦ ἁγίου ἀρχαγγέλου Μιχαήλ* μετατρέποντας το ιερό σε χριστιανική εκκλησία⁷.

Δεν είναι βέβαιο εάν το *Μιχαήλιον*, που βρισκόταν επίσης στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου σύμφωνα με τον Σωζομενό, ο οποίος μάλλον θεωρεί ότι ήταν το σπουδαιότερο ίδρυμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, μπορεί να ταυτιστεί με το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο⁸. Η πρώτη βέβαιη μαρτυρία για το ναό στο Σωσθένιο παραδίδεται στο Βίο του αγίου Δανιήλ του Στυλίτη, που γράφτηκε πιθανότατα στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα. Σύμφωνα με το Βίο του, ο άγιος το έτος 451, *ἐλθὼν δὲ ἐν τόπῳ ἐπιλεγόμενῳ Ἀνάπλω, ἔνθα ὑπάρχει εὐκτήριον τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ*, παρέμεινε εκεί επτά ημέρες και αργότερα εγκαταστάθηκε πάνω σε κίονα κοντά στο ναό⁹. Δίπλα στο ναό, όπως μας πληροφορεί το ίδιο κείμενο, ο αυτοκράτορας Λέων Α', μετά το 465, έκτισε ένα παλάτι για να βρίσκεται κοντά στον άγιο: *ὁ γὰρ προρρηθείς εὐσεβέστατος βασιλεὺς (δηλ. ο Λέων) παλάτιον οἰκοδομήσας ἐν τῷ ἁγίῳ*

Πα επιγράμματα προορισμένα να αναγραφούν σε τάφους βλ. C. Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, στο *Epigraphia medievale greca e latina. Ideologia e funzione* (επιμ. G. Cavallo και C. Mango), Spoleto 1995, 99-117. Τ. Παπαμαστοράκης, Επιδύμβιες παραστάσεις κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1996-1997), 285-303. Για τις γραπτές ή ανάγλυφες έμμετρες αφιερωτικές επιγραφές σε μνημεία βλ. C. Mango, *Byzantine Epigraphy (4th to 10th Centuries)*, στο *Paleografia e Codicologia Greca* (επιμ. D. Harlfinger, G. Prato), Alessandria 1991, 235-249. S. Kalopisi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992.

³ Pargoire, ό.π., 60-97. C. Mango, St. Michael and Attis, *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), 58-59 και υποσημ. 61 (στο εξής: St. Michael).

⁴ Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία* (έκδ. I. Thurn), CFHB 35, Βερολίνο 2000, 330.29-32, παράγρ. 16. Pargoire, ό.π., 70.

⁵ Μαλάλας, ό.π., 332.85-87, παράγρ. 16. Τον ίδιο τοπογραφικό προσδιορισμό βρίσκουμε το 14ο αιώνα σε έγγραφο του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα προς τον Ιγνάτιο Καλόθετο: *ἐν κατοχῇ τοῦ περὶ τὸν Ἀνάπλον διακειμένου μοναστηρίου τοῦ εἰς ὄνομα τιμωμένου τοῦ τιμίου ταξίαρχου τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαήλ καὶ ἐπικεκλημένου τοῦ Σωσθενίου*, βλ. *Das Register des Patriarchats von Konstantinople* (έκδ. H. Hunger, O. Kresten, E. Kislinger, Carolina Cupane),

CFHB 19/2, Βιέννη 1995, αριθ. 107, 82-83. Pargoire, ό.π., 73.

⁶ Μαλάλας, ό.π., 55.95-56.8, παράγρ. 9. Mango, St. Michael, 58.

⁷ Μαλάλας, ό.π., 56.9-17. G. Dagron, *Naissance d'un capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Παρίσι 1974, 451-452. Mango, St. Michael, 58. Βλ. επίσης G. Peers, *The Sosthenion near Constantinople: John Malalas and the Ancient Art, Byz 68/1* (1998), 110 κ.ε. Ο Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (έκδ. C. de Boor), Λειψία 1883-1885, 34.13-14, και ο Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία* (έκδ. I. Bekker), Βόννη 1842, 88-89, αποδίδουν επίσης στον Μεγάλο Κωνσταντίνο την ίδρυση του ναού, βλ. Dagron, ό.π., 392.

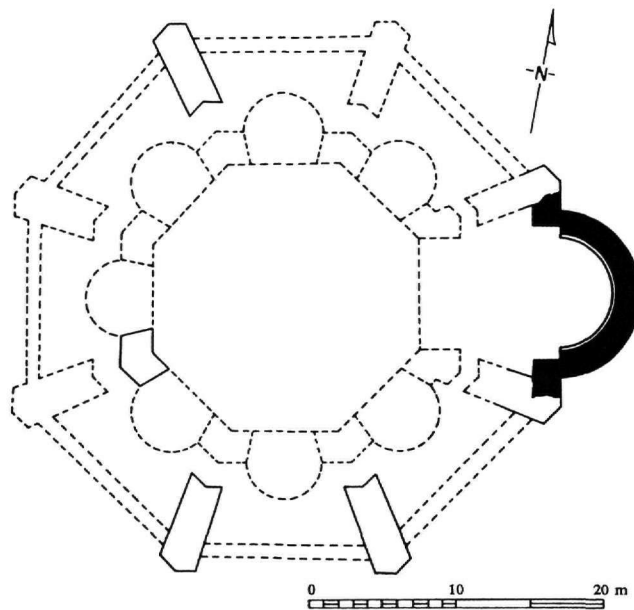
⁸ Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία* (έκδ. J. Bidez), Βερολίνο 1960, 53.9-13. Ο Σωζομενός ορίζει τη θέση του ναού στις Εστίας και αναφέρει ότι απέχει από την Κωνσταντινούπολη 35 στάδια, τη μισή δηλαδή απόσταση από ό,τι το Σωσθένιο. Οι πληροφορίες του Σωζομενού ως προς τη θέση του ναού και την απόστασή του από την Κωνσταντινούπολη οδηγούν στην υπόθεση ότι υπήρχαν δύο ιερά αφιερωμένα στον αρχάγγελο Μιχαήλ στην ίδια πλευρά του Βοσπόρου, εκτός εάν δεχτούμε ότι κάνει λάθος. Βλ. Dagron, ό.π., 396, 400. Mango, St. Michael, 58-59.

⁹ H. Delehay, *Les saints stylites*, Βρυξέλλες 1923, XLVI-XLVII (εισαγωγή), 13.8-9 (κείμενο). Βλ. επίσης Mango, St. Michael, 58-59.

Μιχαήλ τὰς πλείους ἐκεῖ προσεκαρτέρει καὶ τοῦ δόσιον ἀχώριστος ἐγίνετο¹⁰. Στο Βίο του αγίου Λουκά του Στυλίτη, που γράφτηκε λίγο μετά το θάνατό του στα τέλη του 10ου αιώνα, η θέση του κίονα στον οποίο ασκήτεψε ο Δανιήλ προσδιορίζεται κοντά στο Σωσθένιο¹¹.

Στις ιστορικές και φιλολογικές πηγές ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ προσδιορίζεται τοπογραφικά άλλοτε με το όνομα της θέσης που βρισκόταν, δηλαδή ἐν τῷ Σωσθενίῳ, και άλλοτε με το όνομα της ευρύτερης περιοχής όπου βρισκόταν το Σωσθένιο, δηλαδή ἐν τῷ Ἀνάπλῳ¹².

Στο Περί Κτισμάτων ο Προκόπιος ορίζει τη θέση του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ δίπλα στη θάλασσα, ἐν τῷ Ἀνάπλῳ, και μας πληροφορεί ότι, επειδή είχε ερειπωθεί, ο Ιουστινιανός τον ισοπέδωσε και στη θέση του ἐκτίσε μια νέα εκκλησία¹³. Ἰδού πῶς περιγράφει ο Προκόπιος το ιουστινιάνειο κτίσμα: *στοὰ τὸν νεῶν περιβάλλει ἐγκύκλιος ἐς τὰ πρὸς ἕω διαλιποῦσα μόνον. ἐπὶ μέσης τὸ ἱερὸν χρώμασι μυρρίοις πεποίκιλται λίθων. ὄροφος ἐν θόλῳ μετάρσιος ὑπερῶρηται. τί ἂν τις διαριθμησάμενος ἐπαξίως τοῦ ἔργου φράσει τὰς ἠωρημένας στοὰς, τὰς ὑπεσταλμένας οἰκοδομίας, τὸ τῶν μαρμάρων ἐπίχαρι, οἷς δὴ οἷ τε τοῖχοι καὶ τὰ ἐδάφη παντάπασι περιβέβληται*¹⁴. Ο Προκόπιος συνεχίζει την περιγραφή του αναφέροντας ότι οι τοίχοι ἦταν επενδεδυμένοι με ορθομαρμάρωση, το μέρος του δαπέδου κάτω από τον τρούλο ἦταν διακοσμημένο με πολύχρωμους λίθους, το δε υπόλοιπο με μάρμαρα. Η μεγάλη αυλή του ναού ἦταν επίσης καλυμμένη με λευκό μάρμαρο. Ολοκληρώνοντας την περιγραφή ο Προκόπιος επισημαίνει ότι, με ὅσα ανέφερε για το ναό του Ἀνάπλου, ἔχει περιγράψει και το ναό του Αγίου Ἰωάννη του Προδρόμου στο Ἐβδομο: *τοσαῦτα εἰπόντι καὶ τὸ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ τέμενος μοι δεδήλωται, ὅπερ αὐτῷ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἔναγχος ἐν τῷ Ἐβδόμῳ καλουμένῳ ἀνέθηκεν. ἐμφερέστατα γὰρ ἄμφω ἀλλήλων τὰ τεμένη τυγχάνει ὄντα*¹⁵. Η μόνη

Εικ. 1. Κάτοψη του ναού του Αγίου Ἰωάννη του Προδρόμου στο Ἐβδομο της Κωνσταντινούπολης (κατὰ T.F. Mathews).

διαφορά, σημειώνει ο Προκόπιος, ανάμεσα στα δύο μνημεία που ίδρυσε ο Ιουστινιανός, ἔγκειται στο ότι ο ναός στο Ἐβδομο δεν είναι παραθαλάσσιος.

Τα ανασκαφικά δεδομένα στο ναό του Αγίου Ἰωάννη του Προδρόμου στο Ἐβδομο επιβεβαιώνουν την περιγραφή του Προκοπίου (Εικ. 1)¹⁶. Επρόκειτο για ἓνα δικελυφωτό οκτάγωνο ναό με τρούλο, πιθανότατα πτυχωτό, με επτά ημικυλινδρικές κόγχες, οι οποίες εισχωρούσαν μέσα στην περιβάλλουσα ἐπάλλληλη διπλή ζώνη του περιμετρικού διαδρόμου και των υπερῶν· τη ζώνη διέκοπτε το ἱερό με την ημικυλινδρική ἀψίδα στην ὄγδοη πλευρά. Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και ο ναός του Προδρόμου στο Ἐβδομο ακολουθούν το αρχιτεκτονικό σχέδιο του ναού των Αγίων Σεργίου και

¹⁰ Delehayе, ὁ.π., XLIX (εἰσαγωγή), 48.11-49.1-2 (κείμενο).

¹¹ *περὶ τὸν ἐκεῖσε εἰσπλέομενον τοῦ καλουμένου Στενοῦ τῆς διαβάσεως τόπον, ἔνθα τὸ Σωσθένιον ἐπικέκληται, ἐν ὑψηλῷ βουνῷ στυλον πυργοειδῆ δεμῶμενος, ὃς καὶ μέχρι τῆς δεῦρο πᾶσι καταφανῆς καθέστηκεν.* Delehayе, ὁ.π., 197.34-198.1. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, 3: *Les églises et les monastères*, Παρίσι 1969, 347.

¹² Το γεγονός αυτό οδήγησε τον Janin, ὁ.π., 346-350, να θεωρήσει ότι πρόκειται για δύο διαφορετικούς ναούς που βρισκόνταν στην ἴδια πλευρά του Βοσπόρου. Αντίθετα ο Mango (*The Art of the Byzantine Empire* (υποσημ. 1), 116, σημ. 299, 221, 236-237 και ο ἴδιος, St. Michael, 58), ταυτίζει το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σω-

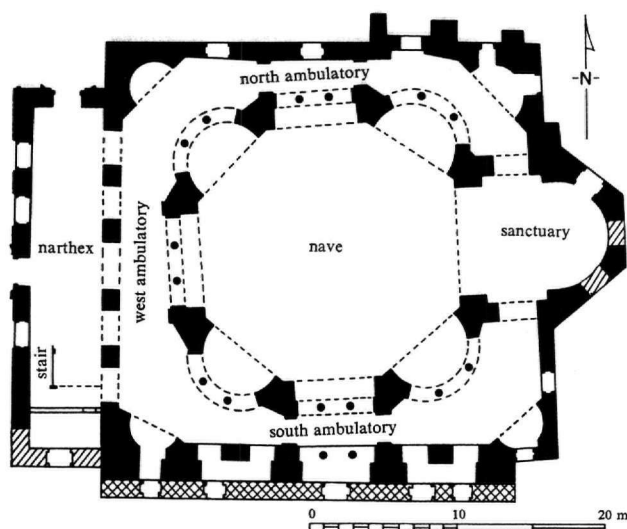
σθένιο με το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Ἀνάπλου.

¹³ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* (ἐκδ. H.B. Dewing, G. Downey), Λονδίνο, Νέα Ἰόρκη 1940, βιβλ. I, παράγρ. 8, 70.2-72.16. Βλ. επίσης Mango, *The Art of the Byzantine Empire* (υποσημ. 1), 116, σημ. 299. Mango, St. Michael, 58.

¹⁴ Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 72.12-14.

¹⁵ Στο ἴδιο, 72.15-16.

¹⁶ T.F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, Pennsylvania State University 1971, 55-61. Βλ. επίσης R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, 237.

Εικ. 2. Κάτοψη του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη (κατά T.F. Mathews).

Βάκχου που κτίστηκε, επίσης επί Ιουστινιανού, δίπλα στο Ιερό Παλάτι της Κωνσταντινούπολης πριν από το έτος 536¹⁷ (Εικ. 2). Εάν θεωρήσουμε ως *terminus post quem* την αποπεράτωση του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου και *terminus ante quem* τη συγγραφή του *Περί κτισμάτων* το διάστημα 550-552, τότε ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο θα πρέπει να κτίστηκε από τον Ιουστινιανό το διάστημα 536-552. Στο ναό αυτό ο Αγαθίας ο Σχολαστικός, το έτος 555, όταν

βρισκόταν στο τέταρτο έτος των σπουδών του, αφιέρωσε μαζί με άλλους τρεις συμφοιτητές του μία εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ στην οποία είχε αναγραφεί ένα επίγραμμα με λήμμα *Εἰς τὸν αὐτὸν ἐν τῷ Σωσθενίῳ*¹⁸. Μετά την Εικονομαχία, ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ επισκευάστηκε από τον ιδρυτή της μακεδονικής δυναστείας Βασίλειο Α', σύμφωνα με τη Συνέχεια του Θεοφάνη¹⁹ και τον Ιωάννη Σκυλίτζη²⁰. Ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' μετέτρεψε το ναό σε μονή και συνέταξε το τυπικό της, το οποίο όμως καταργήθηκε από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β' Άγγελο στα τέλη του 12ου αιώνα, όπως αναφέρει ο Νικήτας Χωνιάτης: *παθήνασθαι εἰπόντα τὴν τοῦ Βουλγαροκτόνου Βασιλείου ψυχὴν, ὅτι τὸ τυπικὸν αὐτοῦ ἀπεσκοράκισε βασιλεὺς (ο Ἰσαάκιος) καὶ ὅσα ἐπὶ τῇ τοῦ Σωσθενίου μονῇ ἐκεῖνος διέθετο*²¹. Ο Χωνιάτης αναφέρει επίσης ότι ο Ισαάκιος Β' Άγγελος (1185-1195) επισκεύασε το ναό και τον διακόσμησε μεταφέροντας εκεί μαρμαρίνες πλάκες από το Ιερό Παλάτι της Κωνσταντινούπολης και όσες σπουδαίες ψηφιδωτές ή ζωγραφισμένες εικόνες υπήρχαν στην επικράτειά του με τη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ: *Ἐπισκενάσαι δὲ βουληθεὶς καὶ τὸν ἐν τῷ ἀνάπλω νεὼν τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν ἄνω τάξεων Μιχαήλ, εἴ τις ἐν πλαξὶ τοῖς βασιλείοις δόμοις ὑπέστρωτο καὶ περιήμψισχε τοὺς τοίχους καλλιόστη τε τῇ στιλπνότητι καὶ ὀνίσιν ἐστιγμένη ποικιλοχρόοις, ἐκεῖσε μετακεκόμικεν. Ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ ἀρχαγγέλου διὰ χρωμάτων καὶ ψηφιδῶν τυπώματα, ὅποσα ἢ πόλις ἔστεγεν ἢ κόμαις καὶ χώραις ἀνέκειντο φυλακτήρια, χειρὸς ἀρχαίας ἔργα καὶ θαυμασίας, κατὰ τὸ αὐτὸ συνήθροισε τέμενος*²².

¹⁷ Βλ. C. Mango, *The Church of Saints Sergius and Bacchus at Constantinople and the Alleged Tradition of Octagonal Palatine Churches*, *JÖB* 21 (1972), 189-193. C. Mango, *The Church Sts. Sergius and Bacchus Once Again*, *BZ* 68 (1975), 385-392. Mathews, *ό.π.*, 42-51. Για το ναό βλ. επίσης I. Shahid, *The Church of Saints Sergios and Bakhos in Constantinople; Some New Perspectives*, στο *Βυζάντιο, Κράτος και Κοινωνία, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη* (επιμ. Α. Αβραμέα, Α. Λαΐου, Ε. Χρυσός), Αθήνα 2003, 467-480. Για τα δικελυφωτά οκτάγωνα κτίρια την εποχή του Ιουστινιανού βλ. επίσης Krautheimer, *ό.π.*, 233 κ.ε.

¹⁸ *The Greek Anthology* (έκδ. W.R. Paton), Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1927, τ. 1, βιβλ. 1, επίγραμμα αριθ. 35, 22-23: *Καρικὸς Αἰμιλιανὸς Ἰωάννης τε σὺν αὐτῷ, Ρουφίνος Φαρής, Ἀγαθὸς Ἀσῆς, τέτρατον, ἀγγελίαρχε, νόμων λυκάβαντα λαχόντες, ἄνθεσαν εἰς σέ, μάκαρ, τὴν σφετέρην γραφίδα, αἰτοῦντες τὸν ἔπειτα καλὸν χρόνον ἀλλὰ φανείης, ἐλπίδας ἰθύνων ἐσοσμένον βίωτον*. Βλ. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* (υποσημ. 1), 116, όπου και η αγγλική μετάφραση του επιγράμματος. Βλ. επίσης R.C. McCail, *On the Early Career of Agathias Scholasticus*, *REB* 28 (1970), 441 κ.ε., όπου και η

χρονολόγηση του επιγράμματος.

¹⁹ Συνέχεια Θεοφάνη, *Χρονογραφία V* (έκδ. I. Bekker), Βόννη 1838, 340.21-341.4, παράγρα. 94: *ἐπὶ τούτοις ἄτασι τὸν τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ ἱερὸν οἶκον ἐν τῷ Σωσθενίῳ, ἐκ μακρῶν διαρρυνέντα χρόνων, καὶ πλείστοις ὀκλάσαντα ὀήγμασι καὶ ἤδη πρὸς γόνυ κλιθέντα σχεδὸν καὶ τὸ πολὺ τῆς περὶ αὐτὸν εὐπρεπείας ἀποβαλόντα, τῶν πτωμάτων τε διανίστησι καὶ πρὸς τὴν προτέραν ἀκμὴν ἀνακαλεσάμενος ὠραϊότητος ἀπάσης ἔδειξεν ἔμπλεων*.

²⁰ Ιωάννης, Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* (έκδ. I. Thurn), Βερολίνο 1972, 165.7-9, παράγρα. 41: *ἀνεκαίνισε δὲ καὶ τὸν μέγαν τοῦ ἀρχιστρατήγου ναὸν τὸν ἐν τῷ Σωσθενίῳ ἣδη καταπεσόντα, καὶ εἰς τὸ φαινόμενον κάλλος μετήγαγε*.

²¹ Νικήτας Χωνιάτης, *Ἱστορία* (έκδ. J. van Dieten), Βερολίνο 1975, 373.70-72. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από τον Θεόδωρο Σκουταριώτη, *Σύνοψις χρονική* (έκδ. Κ.Ν. Σάθας), ΜΒ VII, Βενετία, Παρίσι 1894, 273.

²² Νικήτας Χωνιάτης, *ό.π.*, 442.48-54. Janin, *La géographie* (υποσημ. 11), 348. Mango, *Art of the Byzantine Empire* (υποσημ. 1), 236-237. Βλ. επίσης T. Papamastorakis, *The Discreet Charm of the Visible*, στο

Σε αντίθεση με τις φιλολογικές και ιστορικές μαρτυρίες, οι οποίες μας βοηθούν να αποκαταστήσουμε την ιστορία του ναού, μοναδικό αρχαιολογικό τεκμήριο αποτελεί σήμερα μία σφραγίδα που χρονολογείται στον 11ο ή το 12ο αιώνα από τον V. Laurent²³. Στη μία όψη εικονίζεται ολόσωμη η μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ με σκήπτρο και σφαίρα, ενώ στην άλλη αναγράφεται: + *Σφραγίς τοῦ ἁσωμάτου τοῦ Σωσθενίτου*. Ο προσδιορισμός του ναού ως *ἁσωμάτου τοῦ Σωσθενίτου* είναι όμοιος με τον προσδιορισμό *τοῦ Σωσθενίτου τοῦδε τοῦ πρωταγγέλου* στο επίγραμμα του Μαυρόποδος.

Από τις παραπάνω μαρτυρίες συνάγεται ότι η αυτοκρατορική εξουσία έδειξε για το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο επανειλημμένα και με διαφορετικούς τρόπους το ενδιαφέρον της. Το παλαιότερο ευκτήριο που υπήρχε, οπωσδήποτε πριν από το έτος 451, εθεωρείτο ίδρυμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου και δίπλα σε αυτό, μετά το έτος 465, κτίστηκε ένα παλάτι από τον αυτοκράτορα Λέοντα. Ο ναός επανιδρύθηκε από τον Ιουστινιανό στο διάστημα 536-552, επισκευάστηκε από τον Βασίλειο Α' τον Μακεδόνα (864-886) και μετατράπηκε σε μονή από τον Βασίλειο Β' (975-1025). Ως αυτοκρατορικό ίδρυμα, λοιπόν, στα χρόνια του Μαυρόποδος δέχεται τις αυτοκρατορικές χορηγίες που αναφέρονται στο επίγραμμα.

Επειδή στο επίγραμμα οι αυτοκράτορες αναφέρονται ως δεσπότες, χωρίς κανένα άλλο προσδιοριστικό στοιχείο, θα πρέπει να εξετάσουμε καταρχήν για ποιους χρησιμοποιεί τη λέξη *δεσπότης* ο Ιωάννης Μαυρόπους. Την απάντηση μας δίνει ένα άλλο επίγραμμά του με λήμμα *Ἐν τῇ μνήμῃ τῶν ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, ὅτε καὶ δῶρα ἔπεμψεν*²⁴. Το επίγραμμα αναφέρεται στις δωρεές κάποιου αυτοκράτορα την ημέρα της εορτής των ἁγίων Σεργίου και Βάκχου στο ναό τους στην Κωνσταντινούπολη, επί των ημερῶν του Μαυρόποδος. Το λήμμα του επιγράμματος αναφέρει *ἔπεμψεν* (δηλαδή ο αυτοκράτορας), αλλά στη συνέχεια γίνεται λόγος για δεσπότες και βασιλείς που από παλιά έως τις ημέρες

του Μαυρόποδος συνδέονται με το ναό των ἁγίων Σεργίου και Βάκχου. Με αφορμή την αποστολή των αυτοκρατορικών δώρων στο ναό, ο Μαυρόπους δίνει μια σημαντικότερη πληροφορία για την ίδρυσή του. Οι πρώτοι εννέα στίχοι του επιγράμματος έχουν ως εξής:

*Οἱ γειτονοῦντες μάρτυρες τοῖς δεσπότηαι
ὡς γείτονας στέργουσι τοὺς ἐν γειτόνων,
φιλοβασιλεῖς ἐκ μακρῶν ὄντες χρόνων,
καὶ συμφορὰς ἔλυσαν αὐτοῖς πολλὰκις,
5 ἀφαρπάσαντες ἐξ ὀλέθρων ἐσχάτων
ἐφ' οἷς παρ' αὐτῶν εὖρον ἀντιμισθίαν
τὸν πανσέβαστον τοῦτον οἶκον ἐνθάδε,
ὃς εὐπρεπῆς μὲν ἐστὶ δόξα τῷ κράτει,
πόλει δὲ κόσμος, τοῖς δ' ἀνακτόροις φύλαξ.*

Ο Μαυρόπους στους παραπάνω στίχους αναφέρει ότι οι *δεσπότης* έκτισαν το ναό των ἁγίων Σεργίου και Βάκχου δίπλα στο Ιερό Παλάτι της Κωνσταντινούπολης, επειδή οι ἅγιοι τους έσωσαν από βέβαιο χαμό και ότι ο ναός αυτός είναι ταυτόχρονα δόξα του κράτους, κόσμημα της πόλης και φύλακας των ανακτόρων. Επειδή οι ιδρυτές του ναού δεν είναι ἄλλοι από τον Ιουστινιανό και τη Θεοδώρα, όπως ἄλλωστε μαρτυρούν τα μονογράμματά τους στα κιονόκρανα και η ανάγλυφη ἔμμετρη αφιερωτική επιγραφή στη στεφάνη του τρούλου του ναού²⁵, η σωτηρία τους *ἐξ ὀλέθρων ἐσχάτων* πρέπει να υπαινίσσεται τη στάση του Νίκα που έγινε τον Ιανουάριο του έτους 532²⁶. Η αναξιοποίητη αυτή μαρτυρία του Μαυρόποδος από την έως τώρα έρευνα, μολονότι είναι μεταγενέστερη, παραμένει ωστόσο η μοναδική που δίνει ως *terminus post quem* τη στάση του Νίκα για την ίδρυση του ναού των ἁγίων Σεργίου και Βάκχου από τον Ιουστινιανό. Η μαρτυρία αυτή μεταθέτει μάλιστα το *terminus post quem* από το έτος 527, που ἔδιναν τα μονογράμματα των ιδρυτῶν και η αφιερωτική επιγραφή, στο έτος 532²⁷. Σε αυτό το επίγραμμα, λοιπόν, οι ιδρυτές του ναού Ιουστινιανός και Θεοδώρα, δηλαδή ένα αυτοκρατορικό ζεύγος, οι μεταγενέστεροι αυτοκράτορες που ευεργετήθηκαν κατά καιρούς από

Byzantium Matures. Choices, Sensitivities, and Modes of Expression (Eleventh to Fifteenth Centuries) (επιμ. Christine Angelidi), Αθήνα 2004, 120-121.

²³ V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, V.2: L'église*, Παρίσι 1965, 111-112, αριθ. 1193· από το όνομα του αρχαγγέλου σώζεται μόνο το γράμμα *χ* (*[M(ι)χ(α)ήλ] A(ρ)χ(α)γγελος*).

²⁴ *Iohannis Euchaitorum Metropolitae* (υποσημ. 1), επίγραμμα αριθ. 56, 33-34.

²⁵ Βλ. G. Mercati, *Sulla tradizione manoscritta dell'iscrizione nel fregio*

dei SS. Sergio e Baccho a Constantinopoli, *Collectanea Byzantina*, II, Ρώμη 1970, 311-319.

²⁶ Για τη στάση του Νίκα βλ. J.B. Bury, *The Nika Riot*, *JHS* 17 (1897), 92-119.

²⁷ Ο Mango, *Saints Sergius and Bacchus at Constantinople*, ό.π. (υποσημ. 17), 189-193, έχει τοποθετήσει με ἄλλα στοιχεία την ίδρυση του ναού στο διάστημα 531-536. Βλ. επίσης ο ίδιος, *Sts Sergius and Bacchus Once Again*, ό.π. (υποσημ. 17), 385-392, όπου και οι παλαιότερες ή διαφορετικές απόψεις για τη χρονολόγηση του ναού.

τους αγίους Σέργιο και Βάκχο, καθώς και οι αυτοκράτορες των οποίων καταγράφει και ερμηνεύει την αποστολή των δώρων προς το ναό ο Μαυρόπουλος, αναφέρονται ως *δεσπότες*. Αυτό επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι οι *δεσπότες* των δύο επιγραμμάτων του Μαυρόποδος θα μπορούσαν να ήταν είτε ένα αυτοκρατορικό ζεύγος είτε άρρενες συναυτοκράτορες²⁸.

Στο ερώτημα ποιοι αυτοκράτορες εικονίστηκαν στη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο, νομίζω ότι μπορεί να βοηθήσει η βιογραφία του Ιωάννη Μαυρόποδος. Ο Μαυρόπουλος γεννήθηκε στην Παφλαγονία, στις αρχές του 11ου αιώνα, και μεγάλωσε στην Κωνσταντινούπολη²⁹. Σπούδασε ρητορική, φιλοσοφία και νομική, και από τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 11ου αιώνα άρχισε τη σταδιοδρομία του ως δάσκαλος. Το ιδιωτικό του σχολείο στεγαζόταν στο πατρικό του σπίτι και ο πιο διακεκριμένος μαθητής του ήταν ο Μιχαήλ Ψελλός. Η είσοδός του στην αυτοκρατορική αυλή γύρω στο 1043 συμπίπτει με μια σειρά φιλελεύθερων μέτρων που εγκαινίασε ο Κωνσταντίνος Μονομάχος και για ένα διάστημα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως σύμβουλος και εγκωμιαστής του παραπάνω αυτοκράτορα. Ο Α. Καρπόζηλος θεωρεί ότι ο Ιωάννης Μαυρόπουλος χειροτονήθηκε μητροπολίτης Ευχαΐτων και έφυγε από την Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1052, δηλαδή στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μονομάχου. Η άποψή του βασίζεται στο επίγραμμα του Μαυρόποδος με λήμμα *Εἰς τὴν ἐν Εὐχαΐτοις εἰκόνα τοῦ βασιλέως*, που γράφτη-

κε στα Ευχαΐτα και αναφέρεται στο χρυσόβουλλο με τα προνόμια που έδωσε ο Μονομάχος στη μητρόπολη Ευχαΐτων³⁰. Ο Ιωάννης επέστρεψε οριστικά στην Κωνσταντινούπολη επί βασιλείας Μιχαήλ Ζ' Δούκα, σύμφωνα με ένα εγκώμιο του Μιχαήλ Ψελλού που γράφτηκε γύρω στο 1075³¹. Πέθανε πιθανώς στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού.

Από την ανάλυση του επιγράμματος *Εἰς τὴν ἐν τῷ Σωσθένιῳ εἰκόνα* φάνηκε ότι οι μοναχοί της μονής του Σωσθένιου παρήγγειλαν το επίγραμμα στον Μαυρόποδα για να συνοδεύσει την παράσταση της συμβολικής στέψης των αυτοκρατόρων-χορηγών. Αυτό συνεπάγεται ότι το επίγραμμα γράφτηκε από τον Μαυρόποδα την περίοδο που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη³², είτε πριν από την εκλογή του ως μητροπολίτη Ευχαΐτων, δηλαδή στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Δ' και της Ζωής (1034-1041) ή της συμβασιλείας του Κωνσταντίνου Μονομάχου και της Ζωής με τη Θεοδώρα (1042-1050), είτε μετά την οριστική επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ' Δούκα και της Μαρίας της Αλανίας (1071-1078) ή του Νικηφόρου Βοτανειάτη και της Μαρίας της Αλανίας (1078-1081).

Ο Α. Kazhdan³³ υποστηρίζει ότι οι *δεσπότες* του επιγράμματος *Εἰς τὴν ἐν τῷ Σωσθένιῳ εἰκόνα* και του επιγράμματος *Ἐν τῇ μνήμῃ τῶν ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου*, *ὅτε καὶ δῶρα ἔπεμψεν* είναι δύο ανδρικές αυτοκρατορικές μορφές και μάλιστα διερωτάται εάν πρό-

²⁸ Το ότι η λ. *δεσπότες* ίσως αναφέρεται σε ένα αυτοκρατορικό ζεύγος αποδεικνύεται και από το επίγραμμα που συνοδεύει τις μορφές του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' και της δεύτερης ή τρίτης συζύγου του, οι οποίοι ευλογούνται από τον Χριστό στο κάλυμμα του κιβωτιδίου από ελεφαντόδοντο στο Palazzo Venezia στη Ρώμη: *Χριστευλόγητον δεσποτῶν ξυνωρίδα, δούλη ξυνωρίς προσκυνεῖ κατ' ἄξιαν*. Βλ. A. Guillou, *Deux ivoires constantinopolitains datés du IXe et Xe siècle*, στο *Byzance et les Slaves. Mélanges Ivan Dujcev* (επιμ. S. Dufrenne), Παρίσι 1979, 207-209, εικ. 1. A. Cutler - N. Oikonomides, *An Imperial Byzantine Casket and Its Fate at a Humanist's Hands*, *ArtB* 70/1 (1988), 77-87, εικ. 6. Αντίθετα, στο επίγραμμα που συνοδεύει τη μικρογραφία με την Ευδοκία, τον Λέοντα και τον Αλέξανδρο στο φ. Βr του κώδικα 510 της παρισινής Βιβλιοθήκης, η αυτοκράτειρα αναφέρεται ως *φωσφόρος* και οι δύο συναυτοκράτορες ως *βότρες* και *γαληνοὶ δεσπότες*. Βλ. H. Omont, *Fac-similés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIe siècle*, Παρίσι 1902, 12, πίν. XVI. Βλ. επίσης Leslie Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium*, Cambridge University Press 1999, 162-163, εικ. 2.

²⁹ Για τη βιογραφία του Ιωάννη Μαυρόποδος βλ. Α. Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρό-*

ποδος, Ιωάννινα 1982, 23 κ.ε. Α. Karpozilos, *The Letters of Joannes Mauroπους Metropolitan of Euchaita*, Θεσσαλονίκη 1990. Α. Karpozilos, *The Biography of Ioannes Mauroπους Again*, *Ελληνικά* 44 (1994), 51-60. Α. Kazhdan, *Some Problems in the Biography of John Mauroπους*, *JÖB* 43 (1993), 87-111. Ο ίδιος, *Some Problems in the Biography of John Mauroπους*, II, *Byz* 65/1 (1995), 362-387.

³⁰ *Iohannis Euchaitorum Metropolitaniae* (υποσημ. 1), επίγραμμα αριθ. 57, σ. 34. Karpozilos, *The Biography*, ό.π., 51-52. Αντίθετα, ο Kazhdan (*Some Problems*, II, ό.π., 362-387), υποστηρίζει ότι ο Μαυρόπουλος έφυγε από την Κωνσταντινούπολη επί βασιλείας Κωνσταντίνου Γ' Δούκα. Με την άποψη αυτή του Kazhdan δεν συμφωνεί και ο Ν. Oikonomides, *The Significance of Some Imperial Monumental Portraits of the X and XI Centuries*, *Zograf* 25 (1996), 25 και σημ. 11.

³¹ Kazhdan, *Some Problems*, II, ό.π., 386.

³² Θα πρέπει να αποκλεισθούν οι αυτοκράτορες οι οποίοι βασίλευσαν κατά τη διάρκεια της παραμονής του Μαυρόποδος στα Ευχαΐτα, δηλαδή ο Ισαάκιος Κομνηνός και η Αικατερίνη, ο Κωνσταντίνος Γ' Δούκας και η Ευδοκία, ο Ρωμανός Δ' Διογένης και η Ευδοκία.

³³ Kazhdan, *Some Problems*, II, ό.π., 369-370.

κειται για τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα και τον Ρωμανό Δ' Διογένη, που είναι οι μόνοι άρρενες συμβασιλείς την περίοδο που έζησε ο Ιωάννης Μαυρόπουλος. Όμως, την περίοδο της συμβασιλείας των παραπάνω αυτοκρατόρων (1067-1071) ο Μαυρόπουλος βρισκόταν ακόμη στα Ευχάιτα και, τόσο η παραγγελία του επιγράμματος για την παράσταση στο Σωσθένιο, όσο και το επίγραμμα το οποίο αναφέρεται στην αποστολή των αυτοκρατορικών δώρων στο ναό των Αγίων Σεργίου και Βάκχου, προϋποθέτουν την παρουσία του στην Κωνσταντινούπολη. Άλλωστε, αποδείχθηκε σαφώς παραπάνω ότι ως δεσπότης στο δεύτερο επίγραμμα αναφέρονται ο Ιουστινιανός και η Θεοδώρα. Επιπλέον, εάν ο Μαυρόπουλος αναφερόταν στους δύο αυτούς άρρενες συμβασιλείς, στο λήμμα αυτού του επιγράμματος θα έλεγε *ἔπεμψαν* και όχι *ἔπεμψεν*, πράγμα που θέτει υπό αμφισβήτηση τον έναν από τους δύο συν αυτοκράτορες.

Ο Α. Καρπόζηλος³⁴, στηριζόμενος στη λέξη *δεσπότης*, θεώρησε αρχικά ότι το επίγραμμα *Εἰς τὴν ἐν τῷ Σωσθενίῳ εἰκόνα* αναφέρεται στον Κωνσταντίνο Μονομάχο και στην ανγούστα Ζωή. Ο Kazhdan³⁵ αντίθετα παρατήρησε ότι δεν πρόκειται γι' αυτούς, καθώς ο Ιωάννης Μαυρόπουλος αναφέρεται με έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο στον Μονομάχο, τη Ζωή και τη Θεοδώρα. Εἶτε ονομάζει τον Μονομάχο ἡλιο, τη Ζωή σελήνη και τη Θεοδώρα λαμπρό ἄστρο εἶτε παραλληλίζει τη συμβασιλεία τους με την αγία Τριάδα. Επειδή κανένα από τα δύο παραπάνω ρητορικά σχήματα (μεταφορές, παρομοιώσεις) δεν υπάρχει στο επίγραμμα που μας απασχολεί, θεώρησε ότι οι δεσπότες του επιγράμματος δεν πρέπει να είναι τα τρία παραπάνω πρόσωπα.

Αποκλείοντας λοιπόν, σύμφωνα με τον Kazhdan, τους αυτοκράτορες Κωνσταντίνο Μονομάχο, Ζωή και Θεοδώρα, παραμένουν ως υποψήφιοι οι ακόλουθοι αυτοκράτορες ή δεσπότης: ο Μιχαήλ Δ' Καλαφάτης και η Ζωή, ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας και η Μαρία της Αλανίας, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης και η Μαρία της Αλανίας. Από τους παραπάνω αυτοκράτορες ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας αναδεικνύεται ως ο επικρατέστερος υποψήφιος, καθώς τα ακόλουθα σωζόμενα έργα τέχνης μαρτυρούν την ιδιαίτερη σχέση του με το συνώνυμό του αρχάγγελο.

Στη μικρογραφία στο φ. 2ν του χρυσοστομικού κώδικα

Εικ. 3. Μικρογραφία με τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα, τον αρχάγγελο Μιχαήλ και τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο. Κώδικας Coislin 79, φ. 2ν (1077-1078). Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Coislin 79 στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού εικονίζεται ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Ζ' Δούκας με τον αρχάγγελο Μιχαήλ και τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, τα έργα του οποίου περιλαμβάνονται στο χειρόγραφο (Εικ. 3)³⁶. Οι δύο πρώτοι στίχοι του επιγράμματος που αναγράφεται πάνω από τη μικρογραφία διαδηλώνουν την ιδιαίτερη σχέση του αρχαγγέλου Μιχαήλ με το συνώνυμό του αυτοκράτορα: *Ἐγὼ μὲν εἰμὶ σὸς φύλαξ στεφανόρε, ὡς ἔγνωσ αὐτὸν πραγμάτων τὰς ἐκβάσεις*³⁷. Όπως έχει υποστηριχθεί, το χειρόγραφο προοριζόταν αρχικά για τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα αλλά μετά την

³⁴ Καρπόζηλος, *Συμβολή*, 89.

³⁵ Kazhdan, *Some Problems*, II, ὁ.π., 365-366, 374. Ας σημειωθεί ότι στο τελευταίο του δημοσίευμα ο Καρποζίλος (*The Biography*, ὁ.π., 60) δεν συμπεριλαμβάνει αυτό το επίγραμμα στην ομάδα των επιγραμμάτων που αναφέρονται με βεβαιότητα στον Κωνσταντίνο

Μονομάχο, τη Ζωή και τη Θεοδώρα.

³⁶ Για τον κώδικα βλ. Omont, *Fac-similés* (υποσημ. 28), 33-34, πίν. LXIV. Spatharakis, *The Portrait*, 107-118.

³⁷ Omont, ὁ.π., 34. Spatharakis, *The Portrait*, 112.

Εικ. 4. Πλακίδιο από σμάλτο με τη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ (1071-1078). Τρίπτυχο του Khakhuli, Τιφλίδα, Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών.

καθαίρεσή του δόθηκε στον επόμενο αυτοκράτορα Νικηφόρο Βοτανειάτη. Οι τέσσερις μικρογραφίες του χειρογράφου με τη μορφή του προηγούμενου αυτοκράτορα δεν αντικαταστάθηκαν. Κρίθηκε αρκετό να αλλάχουν οι επιγραφές και να αλλοιωθούν τα χαρακτηριστικά του προσώπου του Μιχαήλ Δούκα, για να μεταμορφωθεί σε Νικηφόρο Βοτανειάτη³⁸, με αποτέλεσμα, εκτός των άλλων, ο αρχάγγελος Μιχαήλ να φέρεται πλέον στη μικρογραφία ως φύλακας και προστάτης του νέου αυτοκράτορα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σφετεριστής Βοτανειάτης κατά την πορεία του προς την Κωνσταντινούπολη τον Μάρτιο του 1078, με σκοπό την κα-

θαίρεση του αυτοκράτορα, είχε ήδη υιοθετήσει ως έμβλημα του τον αρχάγγελο Μιχαήλ³⁹, προστάτη του Μιχαήλ Ζ' Δούκα.

Ένα δεύτερο έργο που υποδηλώνει την ιδιαίτερη σχέση του αυτοκράτορα Μιχαήλ με το συνώνυμό του αρχάγγελο είναι το πλακίδιο από σμάλτο με τη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ που κοσμεί το τρίπτυχο του Khakhuli (Εικ. 4)⁴⁰. Ο αρχάγγελος εικονίζεται προς τα δεξιά να κρατεί ένα στέμμα, από το σχήμα του οποίου συμπεραίνεται ότι προοριζόταν για ανδρική μορφή. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο αρχάγγελος Μιχαήλ προσφέρει το στέμμα στο συνώνυμό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα και ότι το πλακίδιο προέρχεται, όπως και άλλα πέντε ακόμη, από ένα στέμμα που αποσυναρμολογήθηκε για να τοποθετηθούν τα σμάλτα του στο τρίπτυχο του Khakhuli⁴¹.

Τα έργα που αναφέρθηκαν προηγουμένως δείχνουν τους τρόπους με τους οποίους αξιοποιήθηκε εικαστικά η ιδιαίτερη σχέση του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα με το συνώνυμο προστάτη και φύλακά του αρχάγγελο Μιχαήλ. Πιθανότατα λοιπόν οι δεσπότες που έκαναν τις δωρεές στη μονή του Σωσθενίου και τους οποίους απεικόνισαν οι μοναχοί να στέφονται από τον Χριστό ήταν ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας και η Μαρία της Αλανίας. Το ότι οι πλούσιες και πολλές δωρεές τους είχαν ως αποδέκτη το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Σωσθένιο και όχι κάποιο άλλο εκκλησιαστικό ίδρυμα αφιερωμένο στον ίδιο αρχάγγελο οφείλεται στο ότι ο ναός ήταν συνδεδεμένος, σχεδόν από την ίδρυσή του, με την αυτοκρατορική εξουσία.

Εφόσον η παραπάνω πρόταση ευσταθεί, απομένει να εξετάσουμε πώς θα μπορούσε να είχε αποδοθεί η παράσταση της στέψης του Μιχαήλ Ζ' Δούκα και της Μαρίας της Αλανίας στο ναό του Σωσθενίου που περιγράφει ο Μαυρόπους. Στην απόπειρα αναπαράστασης της σύνθεσης συνεπικουρεί το περιεχόμενο του επιγράμματος που εξετάζουμε, σε συνδυασμό με τις δύο σωζόμενες παραστάσεις στέψης-ευλογίας του Μιχαήλ Ζ' Δούκα και της Μαρίας της Αλανίας από τον Χριστό και τα

³⁸ I. Spatharakis, *Portrait Falsifications in Byzantine Illuminated Manuscripts, XVe CIEB, Actes*, Β, Αθήνα 1981, 728-731, εικ. 5-8.

³⁹ Η πληροφορία παραδίδεται από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, ο οποίος αφηγείται ότι ο Νικηφόρος Βοτανειάτης τοποθέτησε επικεφαλής του στρατού του λάβαρο με τη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ, *τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν τοῦ βασιλεύοντος* (δηλ. του Βοτανειάτη) *στερρὰν καὶ ἀκλόνητον ὑπεμφαίνοντος, καὶ τὴν χάριν διδόναι θαυμασίαν ἐξ ἔργων παραδεικνύοντος* (Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία* (ἐκδ. I. Bekker), Βόννη 1853, 265.19-21). Η παραπάνω αι-

τιολόγησή του Ατταλειάτη εντάσσεται στη γενικότερη τάση του να αποδοθεί η άνοδος του Βοτανειάτη στο θρόνο σε θεϊκή παρέμβαση, βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978, τ. 1, 383, 385-386.

⁴⁰ Βλ. L. Khusivadze, *Medieval Cloisonné Enamels at Georgian State Museum of Fine Arts*, Τιφλίδα 1984, αριθ. 58, 53. T. Papamastorakis, *Re-deconstructing the Khakhuli Triptych*, *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 225-254, ιδιαιτ. 243-245.

⁴¹ Papamastorakis, ό.π., 243-244, εικ. 13.

Εικ. 5. Πλακίδιο από σμάλτο με τη στέψη του Μιχαήλ Ζ Δούκα και της Μαρίας της Αλανίας (1071-1078). Τρίπτυχο του Khakhuli, Τιφλίδα, Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών.

Εικ. 6. Μικρογραφία με την παράσταση της στέψης-ευλογίας του Μιχαήλ Ζ Δούκα και της Μαρίας της Αλανίας. Κώδικας Coislin 79, φ. 1v (1077-1078). Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

αντίστοιχα επιγράμματα που τις συνοδεύουν. Η στέψη του παραπάνω αυτοκρατορικού ζεύγους εικονίζεται σε ένα πλακίδιο από σμάλτο (διαστ. 7,4×7,2 εκ.), το οποίο έχει συμπεριληφθεί στη διακόσμηση του τρίπτυχου του Khakhuli και στη μικρογραφία του φ. 1v του κώδικα Coislin 79, ο οποίος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, γράφτηκε και διακοσμήθηκε με αρχικό προορισμό να δοθεί ως δώρο στον Μιχαήλ.

Στο πλακίδιο από σμάλτο που κοσμεί το τρίπτυχο του Khakhuli (Εικ. 5), ο Χριστός, ημίσωμος και μέσα σε δόξα στο άνω μέρος της σύνθεσης, ακουμπά τα χέρια του στα στέμματα των δύο αυτοκρατορικών μορφών που στέκονται πάνω σε υποπόδια, όρθιες, ολόσωμες και μετωπικές. Φορούν αυτοκρατορική ενδυμασία και κρατούν ο μιν Μιχαήλ λάβαρο και κλειστό ειλητήριο, η δε Μαρία σκήπτρο. Ο Χριστός έχει στραμμένο το βλέμμα του προς τον Μιχαήλ που βρίσκεται στα δεξιά του. Ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορικές μορφές υπάρχει το μονόστιχο επίγραμμα: *Στέφω Μιχαήλ σὺν Μαριὰμ χερσὶ μόν*. Το πλα-

κίδιο αυτό, μαζί με άλλα τέσσερα σμάλτα που έχουν επίσης τοποθετηθεί στο τρίπτυχο του Khakhuli, προέρχεται από ένα έργο τέχνης, πιθανότατα ένα στέμμα, που φιλοτεγήθηκε στο διάστημα 1071-1078 και στάλθηκε ως δώρο στη Γεωργία, πατρίδα της Μαρίας⁴².

Με παρόμοιο τρόπο αποδίδεται και η παράσταση της στέψης-ευλογίας του Μιχαήλ και της Μαρίας στη μικρογραφία του κώδικα Coislin 79, φ. 1v, με τη διαφορά ότι η ημίσωμη μορφή του Χριστού δεν προβάλλει μέσα από δόξα αλλά κατευθείαν από το χρυσό βάθος, ενώ ο αυτοκράτορας κρατεί ακακία αντί για ειλητήριο (Εικ. 6). Το αυτοκρατορικό ζεύγος στέκεται σε αυστηρά μετωπική στάση, ακίνητο και ανέκφραστο πάνω στο χρυσό βάθος, σε αντίθεση με την έντονη κίνηση του ημίσωμου Χριστού στο πάνω μέρος της σύνθεσης. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι εδώ η κίνηση του Χριστού υπαινίσσεται την ανθρώπινη φύση του, ενώ η ακινησία των αυτοκρατορικών μορφών τονίζει την ιερότητά τους⁴³. Πάνω από τη μικρογραφία αναγράφεται το δίστιχο

⁴² Για την αποκατάσταση του στέμματος βλ. Papamastorakis, ό.π., 239-243, εικ. 11.

⁴³ H. Maguire, *Style and Ideology in Byzantine Imperial Art*, *Gesta* 28 (1989), 217-231.

επίγραμμα: *Σκέποι σε Χ(ριστό)ς εύλογων Ψώμης άναξ, σὺν βασιλίδι τῆ πανευγενεστάτῃ*⁴⁴.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, στην παράσταση που φιλοτεχνήθηκε στο Σωσθένιο, οι αυτοκράτορες θα απεικονίζονταν όρθιοι, ολόσωμοι και μετωπικοί, κρατώντας τα σύμβολα της εξουσίας τους. Ο Χριστός, πιθανότατα ημίσωμος⁴⁵, θα εικονιζόταν στο πάνω μέρος της σύνθεσης ανάμεσα στο αυτοκρατορικό ζεύγος. Με απλωμένα τα χέρια θα ακουμπούσε τα στέμματα των δύο αυτοκρατορικών μορφών στέφοντάς τις απευθείας, χωρίς την παρεμβολή άλλων αγίων μορφών ή αγγέλων, όπως συνάγεται από τους δύο πρώτους και τους δύο τελευταίους στίχους του επιγράμματος: *Σὴ χεὶρ κραταιὰ τοὺς κραταιοὺς δεσπότας, ἔστειψε, Χριστέ, καὶ παρέσχε τὸ κράτος καὶ ἰστοροῦντες εὐτέχνως σέ, Χριστέ μου, στέφοντα τούτους ἐνθάδε*. Άλλωστε, εάν στη σύνθεση συμμετείχαν, για παράδειγμα, άγγελιοι, όπως συμβαίνει σε άλλες παραστάσεις αυτοκρατορικών στέψεων⁴⁶, ο Μαυρόπουλος δεν θα έχανε την ευκαιρία να αξιοποιήσει ποιητικά τη συμμετοχή τους, όταν μάλιστα η παράσταση στην οποία αναφέρεται, βρισκόταν μέσα σε ένα μνημείο αφιερωμένο στον αρχάγγελο Μιχαήλ. Στην παράσταση δεξιά του Χριστού θα βρισκόταν ο Μιχαήλ και αριστερά η Μαρία, και πιθανότατα ο Χριστός να έστρεφε το βλέμμα προς τον αυτοκράτορα.

Τόσο η παράσταση του πλακιδίου από σμάλτο στο τρίπτυχο του Khakhuli, όσο και η παράσταση που εικονογραφεί τον κώδικα Coislin 79, βρίσκονται σε απόλυτη αντιστοιχία με τα επιγράμματα που τις συνοδεύουν. Οι

λέξεις «στέφω» και «σκέπω» (προστατεύω) στα αντίστοιχα επιγράμματα των παραπάνω παραστάσεων αναφέρονται και ερμηνεύουν τις χειρονομίες του Χριστού που είναι πανομοιότυπες και στα δύο έργα. Σε ένα άλλο έργο τέχνης, πολύ κοντινό χρονικά με τα έργα που αναφέρθηκαν προηγουμένως, απαντάται η ίδια αντιστοιχία ανάμεσα στο επίγραμμα και την παράσταση, αλλά και η ίδια φρασεολογία. Πρόκειται για την αργυρεπίχρυση λειψανοθήκη της Μόσχας, που βρίσκεται στα Μουσεία του Κρεμλίνου και χρονολογείται στο 1059-1067, στην οποία εικονίζεται η στέψη-ευλογία από τον Χριστό του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Γ Δούκα και της συζύγου του Ευδοκίας, δηλαδή των γονέων του Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Το αυτοκρατορικό ζεύγος στέφεται από τον Χριστό που εικονίζεται και εδώ ημίσωμος στο πάνω μέρος της σύνθεσης (Εικ. 7). Οι δύο στίχοι του επιγράμματος *ἔχω δὲ Χριστὸν ἐκτὸς ἐστηλωμένον, στέφοντα χερσὶ τὴν καλὴν ξυνωρίδα*, το οποίο έχει χαραχθεί στη λειψανοθήκη, αντιστοιχούν πλήρως στην παράσταση της στέψης του αυτοκρατορικού ζεύγους, ενώ οι υπόλοιποι στίχοι αναφέρονται στον Ιωάννη Αυτορριανό, παραγγελιοδότη της λειψανοθήκης⁴⁷.

Όλα τα έργα τέχνης που αναφέρθηκαν παραπάνω υποστηρίζουν, με τη σειρά τους, την υπόθεση ότι το επίγραμμα με λήμμα *Εἰς τὴν ἐν τῷ Σωσθενίῳ εἰκόνα εἶχε γραφεί* είτε ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορικές μορφές είτε γύρω ή σε κάποια πλευρά της παράστασης, την οποία περιγράφει και ερμηνεύει⁴⁸. Το γεγονός ότι δεν αναφέρονται τα ονόματα των αυτοκρατόρων στο επί-

⁴⁴ Omont, *Fac-similés* (υποσημ. 28), 33. Spatharakis, *The Portrait*, 108-110. Spatharakis, *Portrait Falsifications*, ό.π. (υποσημ. 38), 728-731, εικ. 5-8.

⁴⁵ Σε άλλες απεικονίσεις αυτοκρατορικών στέψεων ο Χριστός εικονίζεται ολόσωμος, όρθιος ή ένθρονος. Όρθιος, ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορικές μορφές, εικονίζεται ο Χριστός στο κάλυμμα του κιβωτιδίου από ελεφαντόδοντο στο Palazzo Venezia στη Ρώμη (βλ. παραπάνω, υποσημ. 28) και στο πλακίδιο από ελεφαντόδοντο με τον Ρωμανό Β' και την Ευδοκία (A. Cutler, *The Date and Significance of the Romanos Ivory*, στο *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, 605-613. Για μια άλλη χρονολόγηση βλ. I. Kalavrezou-Maxeiner, *Eudokia Makrembolitissa and the Romanos Ivory*, *DOP* 31 (1977), 307-325. Στο πλακίδιο από ελεφαντόδοντο στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας που χρονολογείται γύρω στο 945 ο Χριστός, όρθιος, στέφει τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο, βλ. Alice Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad 1985, αριθ. 122, σ. 292. Ένθρονος, πάνω από τις αυτοκρατορικές μορφές εικονίζεται ο Χριστός στο σιναϊτικό κώδικα 364, φ. 3r (K. Weitzmann - G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount*

Sinai. The Illuminated Greek Manuscript, I: From the Ninth to the Twelfth Century, Princeton, N.J. 1990, 65-68, εικ. 185) και στον κώδικα της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, Urb. 2, φ. 19v, με την παράσταση της στέψης του αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνού και του γιου του Αλεξίου (Spatharakis, *The Portrait*, 79-83, εικ. 46-47).

⁴⁶ Όπως για παράδειγμα στη μικρογραφία του ψαλτηρίου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης αριθ. 17, φ. 3r, με την παράσταση του Βασίλειου Β' (A. Cutler, *The Psalter of Basil II*, *ArtVen* 30 (1976), 9-19 και 31 (1977), 9-15, εικ. 1), στη μικρογραφία του σιναϊτικού κώδικα 364, φ. 3r, με την παράσταση του Κωνσταντίνου Μονομάχου, της Ζωής και της Θεοδώρας (Weitzmann - Galavaris, ό.π., 65-68, εικ. 185) και στη μικρογραφία του φ. 5r του ψαλτηρίου της Βατικανής Βιβλιοθήκης Barberini gr. 372, με την παράσταση του Ρωμανού Διογένη, της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας και του Μιχαήλ Δούκα (Spatharakis, *The Portrait*, 26, εικ. 7. Άννα Χατζηνικολάου-Μαραβά, *Τριφεγγής ένθεος μοναρχία, ΔΧΑΕ ΚΑ'* (2000), 221, εικ. 2).

⁴⁷ Bank, ό.π., αριθ. 203-204, σ. 308.

⁴⁸ Το πρωιμότερο παράδειγμα αυτοκρατορικής στέψης από άγιες μορφές αποτελεί η μικρογραφία στο φ. Cv του κώδικα 510 της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού (880-882). Ο αρχάγγελος Γα-

γραμμα που είχε παραγγελθεί στον Μαυρόποδα, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι αυτά θα είχαν αναγραφεί δίπλα στις μορφές τους. Το ίδιο συμβαίνει στον κώδικα Coislin 79 και στην αργυρεπίχρυση λειψανοθήκη της Μόσχας. Και στα δύο αυτά έργα η ταυτότητα των αυτοκρατόρων συνάγεται από τις επιγραφές που αναγράφονται δίπλα στις μορφές τους και όχι από τα επιγράμματα που συνοδεύουν τις παραστάσεις της στέψης τους⁴⁹. Η παράσταση της στέψης των δεσποτών Μιχαήλ Ζ' Δούκα και Μαρίας της Αλανίας στη μονή του Σωσθενίου, σύμφωνα με τους τελευταίους στίχους του επιγράμματος, φιλοτεχνήθηκε με πρωτοβουλία των μοναχών, επειδή οι παραπάνω αυτοκράτορες τους ευεργέτησαν με χρηματικές ή άλλου τύπου δωρεές. Φιλολογικές μαρτυρίες αναφέρονται σε μνημειακές παραστάσεις με μορφές αυτοκρατόρων σε μονές της Κωνσταντινούπολης και της ευρύτερης περιοχής της, οι οποίες φιλοτεχνήθηκαν με πρωτοβουλία των μοναχών ως αντίδωρο των αυτοκρατορικών ευεργεσιών ή των προνομίων που τους παραχώρησαν οι αυτοκράτορες⁵⁰.

Εικ. 7. Αργυρεπίχρυση λειψανοθήκη με την παράσταση της στέψης-ευλογίας του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα και της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας (1059-1067). Μόσχα, Μουσεία του Κρεμλίνου.

βριήλ τοποθετεί ένα στέμμα στο κεφάλι του ιδρυτή της μακεδονικής δυναστείας Βασιλείου Α', ενώ ο προφήτης Ηλίας του εγχειρίζει λάβαρο. Το επίγραμμα στο περιθώριο της μικρογραφίας εξηγεί τη σύνθεση: *Ἐμφανῶς νίκην κατ' ἔχθρῶν Ἡλίας ὑπογράφει ὁ Γαβριήλ δὲ τὴν χαρὰν προμηνύων, Βασιλείε στέφει σε κόσμον προστάτην.* Βλ. Omont *Fac-similés* (υποσημ. 28), 13, πίν. XIX. Spatharakis, *The Portrait*, 96-99, εικ. 62. I. Kalavrezou-Maxeiner, *The Portraits of Basil I in Paris*. gr. 510, *JÖB* 27 (1978), 19-24. Brubaker, ὁ.π. (υποσημ. 28), 158-162, εικ. 5. Στο φ. 3r του ψαλτηρίου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης αριθ. 17, ο αρχάγγελος Γαβριήλ παραλαμβάνει το στέμμα από τον Χριστό, ο οποίος εικονίζεται στο πάνω τμήμα της σύνθεσης και στέφει τον Βασίλειο Β', ενώ ο αρχάγγελος Μιχαήλ εγχειρίζει στον αυτοκράτορα δόρυ. Το περιεχόμενο του επιγράμματος ανταποκρίνεται απόλυτα στην παράσταση: *Χριστὸς προτείνει δεξιᾷ ζωηφόρω, ἐξ οὐρανοῦ τὸ στέμμα σύμβολον κράτους, πιστῶ κραταῶν δεσπότη Βασιλείῳ, κάτωθεν οἱ πρῶτιστοι τῶν Ἀσωμάτων, ὁ μὲν λαβῶν ἤνεγκε καὶ χαίρων στέφει, ὁ δὲ προσάπτων τῷ κράτει καὶ τὰς νίκας.* Βλ. Spatharakis, *The Portrait*, 22-24, εικ. 6. Cutler, ὁ.π., εικ. 1. Το επίγραμμα στο φ. 5r του ψαλτηρίου Barberini gr. 372 τη συναπαικόνιση του Ρωμανού Διογένη, της Ευδοκίας και του Μιχαήλ Δούκα (Χατζηνικολάου-Μαζαβά, ὁ.π., 221-223).

⁴⁹ Υπάρχουν βεβαίως και περιπτώσεις όπου οι αυτοκρατορικές μορφές δεν συνοδεύονται από επιγραφές που να τις ταυτίζουν,

αλλά ούτε και τα επιγράμματα που τις συνοδεύουν αναφέρονται στην ταυτότητά τους, όπως συμβαίνει στο ψαλτήριο Barberini gr. 372, φ. 5r (Spatharakis, *The Portrait*, 26, εικ. 7) και στον κώδικα 666 της Βατικανής Βιβλιοθήκης, φ. 2r-v (στο ίδιο, 124-126, εικ. 79-80). Αντίθετα, τα επιγράμματα που συνοδεύουν τον Βασίλειο Α' στον παρισινό κώδικα 510, τον Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο στο ψαλτήριο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης αριθ. 17 και τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, τη Ζωή και τη Θεοδώρα στο σιναϊτικό κώδικα 364 αναφέρονται ονομαστικά στις αυτοκρατορικές μορφές, παρόλο που αυτές συνοδεύονται από το όνομα και τον τίτλο τους.

⁵⁰ Ένα επίγραμμα του μαρκιανού κώδικα 524 αναφέρεται στην παράσταση του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού και του μυστικού Νικηφόρου και φιλοτεχνήθηκε με πρωτοβουλία των μοναχών της μονής της Αγίας Τριάδας στο Στενό. Βλ. Σπ. Λάμπρος, 'Ο μαρκιανός κώδιξ 524, *NE* 8 (1911), επίγραμμα αριθ. 277, 164-165. Magdalino - Nelson, ὁ.π. (υποσημ. 2), 146, 162. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, 472. Ένα άλλο επίγραμμα από τον ίδιο κώδικα αναφέρεται στις αυτοκρατορικές μορφές των Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου, Αλεξίου Α' Κομνηνού, Ιωάννη Β' Κομνηνού και Μανουήλ Κομνηνού, που εικονίστηκαν ως μεγάλοι ευεργέτες στην Τράπεζα της μονής του Αγίου Μωκίου στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Λάμπρος, ὁ.π., επίγραμμα αριθ. 111, 127-128. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* (υποσημ. 1), 226-227. Magdalino, ὁ.π., 472.

Η παράσταση που περιγράφει το επίγραμμα: *Εἰς τὴν ἐν τῷ Σωσθενίῳ εἰκόνα* θα πρέπει να ήταν μνημειακή και, έχοντας αποδοθεί *εὐτέχνως* πιθανότατα σε τοιχογραφία ή ψηφιδωτό, θα κοσμούσε κάποιον από τους τοίχους του ναού της μονῆς του Αρχαγγέλου Μιχαήλ τοῦ Σωσθενίτου. Οι μοναχοί για να τιμήσουν τους ευεργέτες

τους, φρόντισαν όχι μόνο να τους απεικονίσουν σε όλο τους το μεγαλείο, αλλά και να παραγγείλουν ένα επίγραμμα σε μια σπουδαία προσωπικότητα του 11ου αιώνα, τον Ιωάννη Μαυρόποδα, για να συνοδεύσει τις δύο αυτοκρατορικές μορφές, εξυμνώντας τις ευεργεσίες τους και εξηγώντας τους λόγους της απεικόνισής τους.

Georgios Tsantilas

IOANNES MAUROPOUS AND THE DEPICTION OF THE EMPERORS IN THE CHURCH OF ARCHANGEL MICHAEL AT SOSTHENION, IN THE ELEVENTH CENTURY

The eleventh-century poet and Metropolitan of Euchaita, Ioannes Mauropous, describes in his epigram with *lemma* 'In the image at Sosthenion' a representation of Christ crowning emperors. The content of the epigram (emperors, monastery, commissioners of the representation, reasons for the commission) permits us to suggest that it was commissioned from Mauropous by the monks of the monastery of Archangel Michael at Sosthenion in order to accompany the representation. The epigram plays a dual role: it functions at once as a metrical dedicatory inscription and as an hermeneutic scholium of the representation.

In the historical and literary sources, the church of Archangel Michael is defined topographically sometimes by the name of the locality in which it stood, that is 'in Sosthenion', and sometimes by the name of the wider region in which Sosthenion is located, that is of Anaplous, on the European side of the Bosphoros. The earliest *eukterion*, which certainly existed prior to the year 451, was considered to be a foundation of Constantine the Great and adjacent to it was built, after the year 465, a palace for Emperor Leo. The church was re-founded by Justinian during the interval 536-552, was repaired by Basil I the Macedonian and was converted into a monastery by Basil II. The last drafted its rule (*typikon*), which was abolished by Isaac Angelos. As an imperial foundation, it received in the time of Mauropous the imperial donations mentioned in the epigram.

The epigram that the monks of the monastery in Sosthenion commissioned from Mauropous, in order to accompany the representation of the symbolic coronation of the emperors-

patrons, must have been composed in the period when Mauropous was in Constantinople, that is either in the reign of Michael IV and Zoe (1034-1041) or in the joint reign of Constantine Monomachos and Zoe with Theodora (1042-1050), or in the reign of Michael VII Doukas and Maria of Alania (1071-1078) or of Nikephoros Botaneiates and Maria of Alania (1078-1081).

Surviving works of art reveal the special relationship between Michael VII Doukas and his namesake archangel, and enhance him as the most likely candidate patron of the monastery of Archangel Michael at Sosthenion.

The content of the epigram combined with the surviving representations of the coronation-blessing of Michael VII Doukas and Maria of Alania by Christ, and the epigrams that accompany these, help us to reconstruct the composition in the monastery of Archangel Michael at Sosthenion. In the representation (wall-painting or mosaic) which was created on the initiative of the monks, the emperors will have been portrayed standing, full-bodied and in frontal pose, holding the insignia of their power. Christ, most probably half-bodied, will have been depicted in the upper part of the composition, between the imperial couple. With his outstretched hands he will have touched the crowns of the two imperial figures, crowning them directly, without the intervention of other sacred persons, saints or angels. Surviving works of art support, in their turn, the hypothesis that the epigram commissioned from Mauropous had been written either between the two imperial figures or around them or on one side of the representation that it describes and interprets.